

مركز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

ادله کلامی اعجاز قرآن

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: سید محمد حسین هدایتی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین عبدالحسین خسرو پناه

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین اسماعیل سلطانی بیرامی

بهمن ۱۳۸۵

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۷۲۵

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع، بلا اشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و تشکر

«من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»

ضمن سپاسگزاری عمیق به درگاه خداوند متعال به خاطر توفیق انجام پژوهش، بر خود لازم می‌دانم که از مرکز جهانی علوم اسلامی و ریاست محترم آن و از مدیریت محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی و کلیه اساتید و دانشمندان عالی رتبه به ویژه استاد بزرگوار جناب حجة الاسلام والمسلمین حاج آقای دکتر عبدالحسین خسروپناه «حفظه الله» که با راهنمایی‌های آموزنده و خیرخواهی‌های صمیمانه خود در نهایت لطف و کمال عنایت به هدایت پژوهش و تشویق اینجانب همت وافر گماشتند و از استاد ارجمند و فرزانه جناب حجة الاسلام والمسلمین حاج آقای اسماعیل سلطانی «زید عزه» بنخاطر زحمات و اصلاحات مؤثرشان متواضعانه تشکر و سپاسگزاری را داشته باشم. بی‌تردید بدون راهنمایی و توجه این بزرگواران ارجمند، تلاش پژوهشی این حقیر به این غایت دلپذیر ره نمی‌سپرد و امیدوارم در ادامه راه و در پژوهشهای آتی نیز از رهنمودهای روشننگر و از رشحات فکری ایشان بهره‌مند باشم، اینجا فرصت را مغتنم شمرده و مراتب تقدیر و تشکر خود را از تمامی دست‌اندرکاران مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی و عزیزانی که به نحوی در به انجام رساندن این مکتوب یاری نمودند.

و همچنین از دوست عزیزم سید ابراهیم امینی که حروفچینی و صفحه‌آرایی این نوشتار را به عهده داشته‌اند ابراز می‌دارم.

تقدیم به

حضرت خاتم الانبیاء حضرت محمد مصطفی ﷺ که قرآن کریم
بر قلب مبارکش نازل شد و به ائمه اطهار علیهم السلام که قرآن ناطقند و به آنان
که برای حراست از دین و قرآن جانشان را در کف اخلاص گذاشته و
در این راه فدا شدند.

چکیده

این رساله تحت عنوان ادله کلامی اعجاز قرآن تدوین شده است و در آن با رویکرد کلامی سعی شده با بررسی روشهای استدلال در کلام ادله را که از منظر کلامی درباره اعجاز قرآن می شود برشمرد از منابع و آثار در این زمینه استتصاء نموده و بیان گردد بنابراین در فصل اول - کلیات - به طرح تحقیق پرداخته شده است که در آن مسئله سئوالهای اصلی و فرعی، فرضیه تحقیق، هدف انجام تحقیق، جنبه های جدید بودن تحقیق و... بیان شده است و نیز دلیل از نظر لغت و اصطلاح مورد بررسی قرار گرفته است، و بخشی از انواع دلیل کلامی آمده است و نیز به مفهوم شناسی اعجاز پرداخته شده است و اعجاز از نظر لغت و اصطلاح بیان شده است و شرایط اعجاز در ادامه آمده است و به برخی از مباحثی دیگر اشاره شده است. در فصل دوم که تحت عنوان اعجاز قرآن آمده است در گفتار اول در مورد تفاوت قرآن با دیگر معجزات و برتری آن به معجزات دیگر و نیز درباره شرایط معجزه بودن قرآن مطالبی بیان شده است همینطور جمع بودن شرایط معجزه در قرآن به بحث گرفته شده است و چگونگی اثبات اعجاز قرآن در پی آمده است، و تحدی مفهوم شناسی شده و از لغت نظر و اصطلاح مورد کنکاش قرار گرفته است و برخی مطالبی دیگر. و در گفتار دوم وجوه اعجاز قرآن بیان شده است که عبارتند از: ۱ - اعجاز قرآن از نظر محتوا که نمونه هایی از اعجاز قرآن در زمینه ای محتوا آورده شده است. ۲ - دومین وجه اعجاز قرآن عدم اختلاف آن در ظاهر و باطن است که هیچگونه تناقض در آن وجود ندارد، در این زمینه بحث شده است ۳ - سومین جنبه از جنبه های اعجاز قرآن اخبار از غیب است که به سه دسته اخبار از گذشته و اخبار از حال و اخبار از آینده تقسیم می شود و بحثی مبسوطی ارائه شده است ۴ - چهارمین جهت اعجاز قرآن اعجاز استدلالی است که نمونه هایی از آن ارائه شده است ۵ - پنجمین جنبه اعجاز قرآن در جنبه و جهت قانون گذاری است و ۶ - اعجاز علمی قرآن که گویای مطالب علمی و اسرار آفرینش در قرآن و ۷ - امی بودن آورنده است که شخص درس نخوانده و مکتب ندیده چگونه به یکبار اینگونه مطالب را می آورد و ۸ - اعجاز قرآن در بعد فصاحت و بلاغت است که با آن همه جن و انس را تحدی و به مبارزه خواسته است ولی همه درمانده شده اند و ۹ - نهمین جهت برای اعجاز این کتاب سعادت آفرین جذبه و دلربایی آن است و همینطور ادبیات عرب در زمان نزول قرآن، که در این زمینه ها مفصلاً پرداخته شده است و نظریه صرفه و رد آن در پی آمده است. در فصل سوم که تحت عنوان اعجاز قرآن از منظر معصومان علیهم السلام است اعجاز قرآن از نظر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که قرآن را معجزه خود معرفی می نمایند و همینطور اعجاز قرآن از دیدگاه نهج البلاغه بررسی شده است و فرمایشات دیگر ائمه هدا قرآنها ناطق و ثقل اصغر پروردگار در باره اعجاز و خصایص قرآن بیان شده است. و در فصل پنجم فشرده و خلاصه فصول آمده است و نتیجه گیری مطالب بیان شده است.

۱ ..... مقدمه

۲ ..... **فصل اول : کلیات**

۳ ..... تعریف مسئله

۴ ..... سئوال‌های اصلی و فرعی

۴ ..... فرضیه تحقیق

۵ ..... هدف تحقیق

۵ ..... جنبه‌های جدید بودن

۵ ..... روش انجام تحقیق

۶ ..... قلمرو تحقیق

۶ ..... پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

۶ ..... ۱- معنای لغوی و اصطلاحی دلیل

۸ ..... دلیل در اصطلاح اصول

۸ ..... ۱- انواع دلیل کلامی

۸ ..... صناعات خمس

۹ ..... روش بحث‌های کلامی

۱۲ ..... ۱- روش عقلی

۱۳ ..... ۲- روش نقلی

۱۳ ..... بهره‌گیری در روش عقلی از روش نقلی

۱۴ ..... ۳- روش عقلی و نقلی

۱۴ ..... روشهای علم کلام از نگاه برخی صاحب‌نظران

۱۶ ..... قرآن و شیوه بحث‌های کلامی

۱۹	مفهوم شناسی اعجاز
۲۲	شرایط معجزه
۲۵	تفاوت اعجاز با دیگر خوارق عادت
۲۵	۱- تفاوت در هدفها
۲۵	۲- تفاوت در قلمروها
۲۶	۳- تفاوت در استناد به فرا طبیعت
۲۶	۴- تفاوت در ویژگی‌های شخصیتی
۲۷	۵- تفاوت به ابزارها و وسائل
۲۸	تفاوت معجزه با کرامت اولیاء الهی
۳۰	فصل دوم: اعجاز قرآن
۳۱	گفتار اول: چیستی و شرایط اعجاز قرآن
۳۱	۱- تفاوت قرآن با معجزات دیگر
۳۶	۲- شرایط معجزه بودن قرآن
۳۸	جمع بودن تمام شرایط معجزه در قرآن
۳۹	۳- چگونگی اثبات اعجاز قرآن
۴۱	مفهوم شناسی تحدی:
۴۲	انواع تحدی
۴۴	راز تحدی‌های گوناگون
۴۵	قلمرو تحدی
۵۰	انگیزه مشرکان در همانند آوری قرآن
۵۱	جاودانگی قرآن در طول تاریخ

.....	اعتراف مخالفان نسبت به قرآن	۵۲
.....	۱ - داوری ولید درباره قرآن:	۵۲
.....	۲ - ملاقات عتبه بن ربیعہ با رسول خدا ﷺ	۵۳
.....	برخورد مشرکان با پیامبر ﷺ	۵۴
.....	تفاوت دیدگاهها درباره اعجاز قرآن:	۵۶
.....	گفتار دوم: وجوه اعجاز قرآن	۵۸
.....	۱ - اعجاز از نظر محتوا:	۵۹
.....	الف - امانتداری و عدالت پیشگی:	۶۰
.....	ب - امر به نیکی‌ها و نهی از زشتی‌ها:	۶۰
.....	ج - تعیین معیار امتیاز:	۶۱
.....	د - دعوت به صلح و برادری:	۶۵
.....	۲ - تطابق ظاهر و باطن:	۶۲
.....	محورهای عدم اختلاف در قرآن	۶۳
.....	الف - عدم اختلاف ظاهر قرآن	۶۳
.....	ب - عدم اختلاف در معارف (محتوا)	۶۴
.....	۳ - اخبار غیبی	۶۵
.....	دسته اول: خبرهای گذشته	۶۶
.....	الف - قصه مریم و سرپرستی زکریا	۶۶
.....	ب - قصه یوسف	۶۷
.....	ج - قصه طوفان نوح	۶۷
.....	د - قصه موسی و فرعون	۶۸

۶۹	دسته دوم: اخبار حال
۶۹	الف) مطلع ساختن پیامبر از نحوای مکارانه یهود
۷۰	ب) خبر از صفات ناپسند منافقین
۷۱	دسته سوم: اخبار آینده
۷۱	الف: ناتوانی جن و انس از همانند آوری
۷۱	ب: شکست رومیان و پیروزی مجدد آنها
۷۲	ج: پیش‌بینی فتح مکه
۷۳	۴- وجه اعجاز استدلالی:
۷۴	نمونه‌هایی از استدلالهای قرآنی
۷۴	الف: استدلال بر توحید
۷۶	ب: استدلال بر معاد
۷۷	۵- از نظر قانونگذاری:
۸۰	۶- اعجاز علمی
۸۱	الف- قرآن و حرکت زمین
۸۲	ب- قرآن و کرویت زمین
۸۴	ج- آب منشأ حیات
۸۵	۷- اعجاز قرآن از نظر امی بودن آورنده
۹۰	۸- فصاحت و بلاغت
۹۱	۱- فصاحت
۹۲	۲- بلاغت
۹۳	۳- اسلوب بدیع قرآن
۹۳	اعجاز قرآن از نظر فصاحت و بلاغت

۹۵	..... فصاحت مفرد
۹۵	..... فصاحت کلام
۹۶	..... فصاحت متکلم
۹۷	..... بلاغت کلام
۹۷	..... بلاغت متکلم
۹۸	..... ادبیات عرب در زمان جاهلیت
۱۰۲	..... فصاحت و بلاغت قرآن از منظر برخی از علما
۱۰۵	..... سخن حضرت آیت الله مکارم
۱۰۸	..... ۹- تأثیرگذاری قرآن بر مخاطب
۱۱۴	..... جلوگیری از شنیدن قرآن:
۱۱۷	..... قضاوت طفیل در باره قرآن
۱۱۹	..... قرآن و فصیحان عرب
۱۲۳	..... نظریه صرفه
۱۲۵	..... فصل سوم: اعجاز قرآن از منظر معصومان <small>علیهم السلام</small>
۱۲۶	..... ۱- ۴- فرمایش پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۳۰	..... ۲- ۴- اعجاز قرآن از دیدگاه نهج البلاغه
۱۳۵	..... ۳- ۴- اعجاز قرآن در کلام دیگر ائمه <small>علیهم السلام</small>
۱۳۵	..... ۱- امام مجتبی <small>علیه السلام</small>
۱۳۶	..... ۲- امام حسین <small>علیه السلام</small>
۱۳۷	..... ۴- ۴- امام سجاد <small>علیه السلام</small>
۱۳۹	..... ۵- ۴- امام باقر <small>علیه السلام</small>

- ۱۴۰ ..... ۴-۶- امام صادق علیه السلام
- ۱۴۲ ..... ۴-۷- امام کاظم علیه السلام
- ۱۴۲ ..... ۴-۸- امام رضا علیه السلام
- ۱۴۴ ..... ۴-۹- امام جواد علیه السلام
- ۱۴۴ ..... ۴-۱۰- امام هادی علیه السلام
- ۱۴۵ ..... ۴-۱۱- امام عسکری علیه السلام
- ۱۴۵ ..... ۴-۱۲- امام زمان علیه السلام

۱۴۷ ..... فصل چهارم: نتیجه گیری و خلاصه فصول

۱۵۲ ..... فصل دوم

۱۵۸ ..... الف: اخبار گذشته

۱۶۱ ..... اعجاز استدلالی قرآنی

۱۶۵ ..... فصل سوم: اعجاز قرآن از منظر معصومان علیهم السلام

۱۶۸ ..... فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

در عصری که تاریکی و ظلمتی ناشی از جاهلیت سراسر شبه جزیره عربستان را فرا گرفته بود و ظلم و آدم‌کشی و جنگهای پی در پی بیداد می‌کرد و امید حیات را از بین برده بود و شالوده انسانیت را فرو ریخته بود و عرب جاهلی در غرقاب تعصبات و حمیت‌های قبیله‌ای و عشیره‌ای دست و پا میزد و به تنها دست آورد فکری و ذوقی خود که همان فصاحت و بلاغت بود افتخار می‌کرد و بازارهایی برای سخن‌سرایی بر پا می‌کرد و بهترین سروده‌ها را با آب طلا نوشته و به کعبه می‌آویخت که بگفته بزرگان، عرب در این زمینه چنان پیشرفت کرده بود که نه پس از آن و نه قبل از آن کسی به آن مقام از شیرینی و جزالت در بیان نرسید و حتی ملتهای که بر عرب سیادت و آقایی می‌کردند، از آن محروم بودند و به آن پایه نرسیدند.

در همین زمان شگفتی رخ داد و واقعه‌ای پدید آمد که بازار سخن‌سرایی اعراب به کمادی گرائید و گویی سبقت در کلام و سخن‌سرایی را ربود و صدرنشین شد، این اتفاق نزول قرآن کریم و نور مبین بر پیامبر خدا محمد مصطفی صلی الله علیه و آله بود. عظمت قرآن چنان بود که بلیغان عرب و سرایندگان نامی و حکما و اندیشمندان آن لب به سخن گشوده و به غیر بشری بودن آن اعتراف نمودند. قرآن مجید از ابتدای نزول برای اثبات معجزه بودن خود همه جن و انس را به هم‌آوردی طلبید و منکران را تحدی نمود که اگر شک به خدای نامه بودن قرآن را دارند سوره‌ای مانند آن بیاورند که در امتداد زمان نزول تاکنون عجز و ناتوانی همگان را در پی داشته است.

معجز بودن قرآن در یک زمینه محدود نمی‌شود؛ بلکه از جنبه‌های متعدد دارای اعجاز است که علما و اندیشمندان آنها را کشف کرده و برشمرده‌اند. این نوشتار سعی دارد که در حد توان و ظرفیت، اعجاز این کتاب سعادت‌آفرین را از منظر علم کلام و یک متکلم بررسی کند و دلائل آن را بیان نماید، اگرچه یک گام کوچک در این زمینه است، اما شاید که زمینه‌ای باشد بر پژوهش گسترده تر و مفصل‌تر

ومن الله التوفيق

فصل اول

کلیات

تعریف مسئله

معجزه عمل خارق العاده‌ای است که از طرف خداوند برای اثبات ادعا و صدق گفتار پیامبران الهی به آنان داده می‌شود و یکی از طرق شناخت عمومی پیامبران است. پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله قرآن کریم را سند صدق نبوت و معجزه اصلی خود معرفی نموده‌اند و قرآن مجید در آیاتی برای اثبات اعجاز خود از زمان نزول تاکنون، همگان را دعوت به هم‌آورد می‌نماید، و با توجه به قریحه ادبی و برخورداری اعراب حجاز از قدرت فصاحت و بلاغت و نیز گسترش علوم بشری و گسترش و توسعه بسترهای معارف بشری در این عرصه ناکام ماندند و این ناتوانی جهانیان گویای ضعف آنان و اعجاز قرآن مجید است و معجز بودن قرآن بر پایه ادله‌ای استوار است و با توجه به آن ادله بی‌نظیر بودن این کتاب آسمانی به اثبات می‌رسد.

مقیاس‌هایی که برای بی‌هماندی قرآن وجود دارد، این حقیقت را به اثبات می‌رساند که در بسیاری از زمینه‌ها چون قرآن خارق العاده است و فکر بشر قادر نیست آن را انجام دهد و بنابراین معجزه حساب می‌شود مانند تحدی، نقش شگفت‌انگیز تحول‌آفرینی، تاثیر شگرف بر روی مخاطبان خبرهای غیبی و... و اینها چیزهایی هستند که مافوق تصور، درک بشریت است چه برسد که همانند آن را بیاورند.

تحدی قرآن گویای خارق العاده بودن آن است و ناتوانی بشر آن را به اثبات می‌رساند و این اعجاز قرآن به دلایلی استوار است که آن را متکلمین بر شمردند برخی اسلوب بدی و فصاحت و بلاغت، برخی دیگر بعضی ادله دیگر را بر می‌شمارند در این تحقیق سعی شده است به دلایلی که

می توان به عنوان یک دلیل از منظر کلام باشد اتکا شده آنها به عنوان دلایل آورده شود چون، امی بودن آورنده و عدم اختلاف و اعجاز از منظر معصومان علیهم السلام.

سئوال اصلی

ادله کلامی اعجاز قرآن کدام است؟

سئوالات فرعی

- ۱ - آیا دلائل نقلی برای اثبات کافی است و یا اثبات عقلانی می طلبد؟
- ۲ - اثبات اعجاز قرآن چه پیامدهایی دارد؟
- ۳ - جهات معجزه بودن قرآن مجید چیست؟
- ۴ - شرائط و مبانی اعجاز قرآن چیست؟
- ۵ - برای اثبات اعجاز قرآن چه نوع ادله ای می توان اقامه کرد؟
- ۶ - دلیل کلامی چگونه دلیلی است و چه ویژگیهایی دارد و چندگونه دلیل کلامی می توان برای اثبات اعجاز قرآن اقامه کرد؟
- ۷ - چه تقریرهایی از ادله کلامی اعجاز ارائه شده است؟

فرضیه تحقیق

به نظر می رسد همان دلایلی که بوسیله آنها وجوه اعجاز قرآن اثبات می شود به عنوان دلیل کلامی برای اثبات اعجاز قرآن قابل طرح است، بنابراین ادله کلامی بعضاً به عدم اختلاف در قرآن باز می گردد و برخی به امی بودن آورنده آن و برخی نیز به ساختار و محتوای قرآن از حیث فصاحت و بلاغت مربوط می شود.

هدف تحقیق

تحقیق و تفحص در موضوعات قرآنی و آشنایی با ویژگیهای منحصر به فرد آن همواره مورد علاقه‌ای بنده بوده است و مطالعاتی نیز در این موضوع داشته‌ام، اما با مراجعه به کتب و آثار مکتوب و تألیفات در جنبه‌های اعجاز قرآن بسیار محدود بوده و کمکاری در این زمینه بسیار محسوس به نظر می‌رسید و بنابراین با توجه به ضرورت تبیین اینگونه موضوعات و ظرفیت این مقال ضروری می‌نماید که تحقیقی هر چند کوتاه و در حد توان انجام بگیرد تا قدمی باشد در جهت پرکردن خلاء پژوهشی در این زمینه از یک سو و از سوی دیگر انجام رسالت دینی در عرصه فعالیت‌های علمی و پژوهشی به حساب بیاید و قدمی باشد در راه نشر و گسترش معارف قرآنی و جایگاه ارزشی آن در میان عاشقان به قرآن.

جنبه‌های جدید بودن

این تحقیق نوآوری محتوایی ندارد، اما در نوع نگاه به مسئله و پرداختن به آن و نیز ساختار تحقیق، با تحقیقات پیشین تفاوت و تمایز محسوسی دارد و از این حیث که با این عنوان و موضوع پژوهشی صورت نگرفته جدید است. این تحقیق می‌تواند زمینه پژوهش‌های تفصیلی‌تری در این موضوع باشد.

روش انجام تحقیق

روش داورى تحقیق عقلی می‌باشد هر چند که روش گردآوری آن کتابخانه‌ای است که با جمع‌آوری مطالب از طریق کتابخانه و سپس با مراجعه به متون روایی و برداشت از برخی از تفاسیر و منابع که در این زمینه تدوین شده تجزیه و تحلیل منطقی صحت و سقم مطالب گردآوری شده مورد بررسی قرار می‌گیرد و از جهت دیگر تحقیق حاضر پژوهش نظری است، و از حیث دیگر بنیادی؛ بنابراین روش تحقیق در موضوع با توجه به ماهیت مسئله که عقلی و کلامی است، روش عقلی می‌باشد.

قلمرو و تحقیق

این موضوع از لحاظ زمانی و مکانی فراگیر و نامحدود است و از نظر موضوعی محدود به ادله‌ی کلامی است که برای اثبات اعجاز قرآن اقامه می‌گردد.

پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

با تتبع و تحقیق در آثار گذشتگان تاکنون، می‌توان دریافت که بحث از اعجاز قرآن و تألیفات در این موضوع به قرون اول صدر اسلام باز می‌گردد، اما تألیفات و کتبی که در زمینه اعجاز نوشته شده اند عموماً به جهات و جنبه‌های اعجاز توجه نموده‌اند.

همان طوری که اشاره شد بحث در مورد اعجاز قرآن به صدر اسلام باز می‌گردد و در کتب کلامی از آن در ذیل مبحث نبوت بحث شده است و در کتب تفسیری در ذیل آیات مربوط به تحدی و در کتب علوم قرآنی هم به آنها در ضمن مباحثی پرداخته شده است اما تا جایی که بنده بررسی و تحقیق به عمل آوردم اثر مستقلی با این عنوان که از منظر کلامی باشد تالیف نشده است و در زمینه ادله اعجاز و خصوص این عنوان کاری صورت نگرفته است لذا می‌طلبید که در موضوع حاضر که تحقیق جدیدی است کنکاش متقن و لازم صورت گیرد. خلاء موجود در زمینه مورد بحث، تحقیق و تتبع در این زمینه را ضروری می‌سازد.

۱- معنای لغوی و اصطلاحی دلیل

دلیل را اهل لغت به معنای راهنما و مرشد بکار برده و معنا کرده‌اند، و چیزی که از علم به آن علم بشیء دیگری (مدلول) پیدا می‌شود، در ماده دلیل در لغتنامه‌ها می‌خوانیم:

دلیل: رهبر، راهنما، مرشد و به معنای حجت و برهان و آنچه برای ثابت کردن امری بیاورند^(۱).

۱- عمید، حسن، (فرهنگ عمید)، چاپ پنجم، انتشارات امیر کبیر، تهران ذیل حرف (دال).

دلیل: در لغت مرشد و آنچه‌یکه توسط آن ارشاد صورت می‌گیرد و در اصطلاح مرادف با برهان و قیاس است گفته می‌شود دلیل چیزی است که از علم به آن، علم به شیء دیگر بوجود می‌آید که آن شیء دیگر (مدلول) نام می‌گیرد^(۱).

برخی از اهل لغت (در اصطلاح اصول) دلیل ظنی را دلیل نمی‌دانند، چون ظن آور است نه یقین آور و آنرا اماره می‌نامند.

و برخی دیگر فرق بین دلیل ظنی و یقینی قائل نشده و به هر دو، دلیل اطلاق نموده‌اند. و در کتاب دیگر از نویسنده مزبور (رفیق العجم) می‌خوانیم: دلیل مرشد و راهنمائیست که بتوسط آن ارشاد صورت می‌گیرد فرق نیست که این ارشاد در احکام باشد و یا در غیر آن و اکثر متکلمین دلیل را استعمال نمی‌کنند مگر در جایی که منجر به علم می‌شود، زیرا اگر دلیل منجر به ظن شود اماره نامیده می‌شود و لکن این فرق گذاری خطا است، زیرا عرب در تسمیه فرق قائل نیست و به هر دو دلیل اطلاق می‌کند. پس در فرق گذاشتن جهت و دلیلی وجود ندارد^(۲).

در اصطلاح اصولی و فلسفی نیز دلیل به معنای مرشد و راهنما بکار رفته: و گاهی مرادف با برهان استعمال می‌شود و برهان قیاسی است که از دو مقدمه‌ای یقینی تشکیل شده باشد گاه مرادف با قیاس بکار برده می‌شود و آن حجتی است که مرکب باشد از دو قضیه که بالذات مستلزم نتیجه باشد و گاه مرادف با حجت بکار برده می‌شود و آن عبارت است از معلوم تصدیقی که انسان را به مجهول تصدیقی برساند و گاهی اراده می‌شود امریکه از علم به آن علم به شیء دیگر لازم می‌آید که دال باشد و دلیل بر دو قسم است، یا تحقیقی است یا الزامی، دلیل تحقیقی دلیلی است که فی نفس الامر دلیل باشد و مسلم نزد خصم هم باشد. و دلیل الزامی امری است که نزد دو متخاصم مسلم نباشد و آن نیز یا انی است یا لمی دلیل لمی از مؤثر پی به اثر بردن است و دلیل انی از اثر به مؤثر رسیدن^(۳).

۱ - المعجم، رفیق، موسوعه مصطلحات جامع العلوم، ج اول، س ۱۹۹۷، انتشارات الناشرین، ذیل حرف دال، لبنان، بیروت.

۲ - المعجم، رفیق، موسوعه مصطلحات اصول فقه عند المسلمین، ج اول، ص ۷۰۷، ناشرین بیروت.

۳ - سجادی، سید جعفر، فرهنگ و معارف اسلامی، ج ۲، ج سوم، ۱۳۷۳، انتشارات کومش، تهران، ذیل حرف (دال).

دلیل در اصطلاح اصول

در اصطلاح اصولی آنچه بدان وسیله به مطلوب می‌توان رسید و به عبارتی آنچه برای اثبات مطلوب بکار می‌رود از چند حال خارج نیست یا قطعی است و یا ظنی و دلیل هم می‌تواند چند قسم باشد: کتاب، سنت، اجماع و عقل^(۱).

۱- انواع دلیل کلامی

روشهای منطقی استدلال از نظر منطق صورت به دو نوع کلی تقسیم می‌شوند:

۱- روش استدلال مباشری، ۲- روش استدلال غیر مباشری.

در روش استدلال مباشری، تنها یک قضیه کافی است تا از طریق آن بر مطلوب استدلال شود و معرفت تازه بدست آید، این قسم استدلال به چند دسته تقسیم می‌شود که در دو باب جداگانه از آن در کتب منطقی بحث گردیده‌اند: یکی باب عکس و توابع آن و دیگر باب تناقض قضایا و ملحقات آن.

اما در روش استدلال غیر مباشری، تنها یک قضیه کافی نیست و بلکه دو و یا چند قضیه به عنوان حد وسط مورد استفاده قرار می‌گیرند. استدلال غیر مباشری سه قسم شناخته شده دارد که عبارتند از: قیاس، استقراء و تمثیل که بحث از تک تک آنها در این ظرفیت محدود نمی‌گنجد و گفتنی است که از انواع استدلال یاد شده فقط استدلال‌های مباشری و قیاسی یقین آور می‌باشند ولی روش تمثیل مفید یقین نمی‌باشد، و استقراء نیز در صورت تام بودن یقین آور بوده است و اما استقراء ناقص تنها افاده احتمال و ظن می‌نماید.

صناعات خمس

روش استدلال از نظر منطق نیز دارای اقسامی است که اصطلاحاً به آنها "صناعات خمس" می‌گویند

که صناعات عبارتند از: